DOI: 10.11649/sfps.2014.024

Iryda Grek-Pabisowa,
Beata Biesiadowska-Magdziarz,
Mirosław Jankowiak, Małgorzata Ostrówka
(Instytut Sławistyki PAN, Warszawa)

Czym jest i co zawiera *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*

Regionalna odmiana polszczyzny północnokresowej w postaci języka mówionego i pisanego funkcjonowała na obszarze Białorusi, Litwy i Łotwy (głównie w Łatgalii – dawnych Inflantach Polskich) od kilku wieków. O odmianie pisanej – języku „pisarzy kresowych”, prasy i innych druków istnieje bogata literatura językoznawcza. Opracowania tej odmiany polszczyzny zapoczątkowane zostały już w połowie XIX wieku¹. Zainteresowanie językiem polskiego piśmiennictwa kresowego trwa do dziś i obejmuje zarówno twórczość literacką pisarzy dawnych i współczesnych na byłych Kresach wschodnich, wywodzących się z tzw. nowej inteligencji polskiej², jak i dawną oraz współczesną prasę³.

¹ Na przykład Lucjan Malinowski, *O języku Komedyj Franciszka Bohomolca* (Malinowski, 1895) i inne publikacje.

² M.in. publikacje Zofii Kurzowej, Mirosława Dawlewicza i in.

³ Tematem języka prasy zajmowała się i zajmuje liczna grupa językoznawców – autorów książek i artykułów. Wymienimy tu takie nazwiska, jak: Jolanta Mędelska, Marek Marszałek,

Opracowaniem regionalnej odmiany żywego północnokresowego języka na terenach Kresów północno-wschodnich uczeni polscy zajęli się w okresie międzywojennym. Pierwsza publikacja Kazimierza Nitscha datowana jest na rok 1925. Z lat późniejszych (1925–1939) pochodzą artykuły i krótkie teksty Olgierda Chomińskiego, Jana Otrębskiego, artykuły i ocalałe ze zniszczeń wojennych fragmenty obszernej monografii Haliny Turskiej⁴.

Po drugiej wojnie światowej tereny dawnych Kresów Wschodnich przez prawie pół wieku (1939–1989) były niedostępne dla badaczy polskich. W tym czasie społeczność polska uległa tam silnemu rozproszeniu. Wskutek fizycznej eliminacji wybitniejszych osób, masowych deportacji warstw wyższych, inteligencji i bogatszych chłopów – a także potomków szlachty, zajmujących się pracą na własnej ziemi – zanikła przedwojenna odmiana miejscowej polszczyzny kulturalnej. Rodziny szlacheckie i inteligenckie, którym udało się przeżyć zesłanie, po wojnie nie wracały już do swych rozparcelowanych i rozgrabionych kresowych siedzib, lecz wprost do Polski.

Rewitalizacja polszczyzny kulturalnej na dawnych Kresach Wschodnich zaczęła następować wiele lat po wojnie, gdy młode pokolenie Polaków, pochodzące ze wsi i mówiące lokalną gwarą polską, zaczęło przenosić się do miast i zdobywać wykształcenie. W ten sposób na bazie gwarowej wytworzyła się nowa polszczyzna kulturalna. Jest ona silnie nacechowana dialektalnie, nosi też liczniejsze niż w okresie międzywojennym cechy przejęte z języka rosyjskiego, białoruskiego i litewskiego. Znaczący wpływ na polszczyznę lokalną wywarł język rosyjski w Łatgalii, wpływy łotewskie są nieznaczne – dotyczą głównie składni. Zauważalna jest na całym obszarze dawnych Kresów północno-wschodnich sowietyzacja języka. Najlepiej język polski zachował się i najszybciej wykształciła się kulturalna odmiana polszczyzny na Litwie. Po wojnie działały tam – i do dziś funkcjonują – polskie szkoły, wychodzi prasa polska, własne programy emituje rozgłośnia polska.

Na Białorusi procesy dezintegracji językowej zaszły dalej niż na Litwie. Pokrewieństwo języka polskiego i białoruskiego, powszechna dwujęzyczność polsko-białoruska Polaków i znacznie silniejsza niż na Litwie i Łotwie rusyfikacja

Tamara Graczykowska, Joanna Joachimiak-Prażanowska, Iveta Rucka, Iryda Grek-Pabisowa, Małgorzata Ostrówka, Beata Biesiadowska-Magdziarz.

⁴ Zachowana część monografii *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* została udostępniona dzięki przedrukowaniu jej przez Janusza Riegera w *Studiach nad polszczyzną kresową* (Rieger, 1982).

całego społeczeństwa we wszystkich dziedzinach życia, narzucana nieustannie głównie przez władze państwowe, spowodowała rodzimy język tutejszych Polaków do języka religii, rzadziej do języka domowego. Na terenach etnicznie białoruskich, które w 1920 r. wchodziły w skład państwa sowieckiego jako Białoruska Republika Socjalistyczna, czynna znajomość języka polskiego praktycznie zanikła.

Językoznawcy polscy oraz, co należy podkreślić, także poloniści białoruscy i rosyjscy, podejmowali działania mające na celu zachowanie dla nauki i historii tej odmiany języka polskiego. W Polsce kilkoro badaczy zebrało materiały językowe od „repatriantów” z Wileńszczyzny wkrótce po ich osiedleniu na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Szczególnie cenne są publikacje z tego zakresu Zofii Sawaniewskiej-Mochowej, Alojzego Adama Zdaniukiewicza, Krzysztofa Tekielskiego. Prace te, poza tym, że prezentują wysoki poziom merytoryczny, mają ten walor, że napisane są przez byłych Kresowian, znających z autopsji opisywaną przez nich odmianę języka, co gwarantuje poprawność/autentyczność oddanego w zapisie brzmienia i struktury wypowiedzi respondentów. Kolejne cenne materiały zawdzięczamy badaczom, których potocznie nazywamy „grupą Werenicza”, jako że właśnie z inicjatywy polonisty białoruskiego Wiaczesława Werenicza z Instytutu Językoznawstwa Białoruskiej Akademii Nauk zostały zorganizowane badania polszczyzny kresowej na Litwie i Białorusi oraz na Łotwie i – w niewielkim zakresie – na Ukrainie. Rezultatem tych badań prowadzonych w latach 1966–1969 są dwa tomy opracowań pt. *Польские говоры в СССР*, Mińsk 1973 (Мартынов, 1973). W latach 60. XX w. badania polszczyzny w Łatgalii prowadziła Józefa Parszuta – obecnie emerytowany pracownik Uniwersytetu Łotewskiego. Ich efektem jest szereg artykułów opublikowanych m.in. w polskich czasopismach naukowych⁵. Prowadzenie szerzej zakrojonych badań, jakimi niezwykle zainteresowani byli nie tylko językoznawcy polscy, zależało od układów politycznych, warunkujących współpracę z ówczesnymi republikami, w których zamieszkiwały znaczne mniejszości Polaków (Litwa i Białoruś). Stało się to możliwe dopiero po roku 1987, dzięki podpisaniu odpowiednich umów pomiędzy PAN a AN BSSR i AN LSSR. Z tego względu we wspomnianym okresie badania terenowe na dawnych Kresach Wschodnich mogli prowadzić tylko pracownicy PAN,

⁵ Materiały nieopublikowane dr Józefa Parszuta udostępniła zespołowi autorskiemu *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej* w 2013 r. Zostaną one w tym słowniku wykorzystane.

a konkretnie Instytutu Słowianoznawstwa – językoznawcy-dialektolodzy ze specjalnością wschodniosłowiańską. Początkowo zespół dwuosobowy, a po kilku latach czteroosobowy rozpoczął gromadzenie materiałów gwarowych, głównie drogą nagrań i zapisów dłuższych kontekstów. Na początkowym etapie badań nie planowano przygotowywania słownika, toteż pytania według kwestionariusza⁶ stanowiły tylko jeden ze sposobów uzyskiwania materiału językowego. Metodę badań zmodyfikowała na miejscu sytuacja w terenie. Taki sposób zbierania materiału pozwolił zrealizować zamierzone od początku przygotowanie obszernych tekstów gwarowych oraz w dużym stopniu wpłynął na zaplanowanie kolejnych prac (wydano dwa tomy tekstów polskich z dawnych Kresów północno-wschodnich, monografię *Bohatyrowicze sto lat później* oraz inne książki autorskie i tomy zbiorowe). Okazało się, że zebrany i opublikowany materiał jest tak znaczny, że można było pokusić się o kompleksową rejestrację zasobów leksykalnych polszczyzny północnokresowej w postaci obszernego słownika – tym bardziej, że były już dostępne materiały autorów polskich spoza IS PAN oraz badaczy z Litwy i Białorusi. Od połowy lat 90. XX wieku zaczęły się bowiem pojawiać nowe publikacje na temat społeczności polskiej na dawnych Kresach i jej języka, a także opracowania etnograficzne i etnolingwistyczne zawierające leksykę kresową.

Polscy dialektolodzy spoza IS PAN mieli dostęp do terenów dawnych Kresów Wschodnich od okresu tzw. *pieriestrojki* w ZSRR (1985–1991). Pierwsze publikacje opracowane na podstawie zebranego w terenie materiału z tych ziem pojawiły się pod koniec lat 90. XX w., np. Halina Karaś, *Język polski na Łotwie* (Karaś, 1997).

⁶ Korzystano z *Kwestionariusza-notatnika do Atlasu gwar polskich* autorstwa Karola Dejny oraz *Kwestionariusza do badań słownictwa ludowego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego, jednak oba kwestionariusze okazały się nieprzydatne do badań realiów kresowych (świata zarówno materialnego, jak i niematerialnego). Zwykle respondenci zamiast wymienienia nazwy, o którą byli pytani, wyrażali zdziwienie, że eksploratorzy z Polski mogą nie znać polskich słów. Ciekawe przy tym było, w jaki sposób to mówili, jak konstruowali zdania, jakich leksemów używali poza określeniem danego desygnatu. Na przykład przy pytaniach o części warsztatu tkackiego słyszeliśmy opowieści o tym, że teraz się już tych urządzeń nie używa, a wszystkie detale warsztatu to na ogół warsztat. I stało się jasne, że właśnie leksem *na ogół* ma inne niż w języku ogólnopolskim znaczenie i jest charakterystyczny dla polszczyzny północnokresowej, znaczy bowiem ‘ogólnie, w całości’ *A na ogół to jest warsztat, u nas mówio warsztat i wsio*. Znaczenie to zostało potwierdzone w nagraniach z wielu miejscowości.

W latach 80. XX w. mową swych rodaków zainteresowało się młode pokolenie polonistów z Litwy i Białorusi, wykształcone głównie na uczelniach w Polsce, później na polonistyce wileńskiej i grodzieńskiej. Jednymi z pierwszych publikacji na ten temat są prace Barbary Dubickiej (Dwilewicz), np. *Niektóre odrębności słowotwórcze polszczyzny wileńskiej* (Dubicka-Dwilewicz, 1986).

Już na przełomie lat 1999 i 2000 w Zespole Badań Polszczyzny Północnokresowej IS PAN powstał pomysł opracowania *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej* (w skrócie SMPP)⁷. Przez pierwsze lata wyszukiwano i gromadzono publikacje zawierające zarejestrowane w sposób wiarygodny wzorce mowy polskiej na interesującym nas terenie. Nowych opracowań stale przybywało, materiał powiększał się o nowe leksemy lub ich nowe postaci czy lepszą egzemplifikację. Dlatego też uzupełnianie zbioru leksykalnego zamknięto datą publikacji wydanych w roku 2012⁸. Równoległe z uzupełnieniami pochodzącymi z nowo pojawiających się prac prowadzono ekscerpcję z tekstów wcześniejszych, dobór przykładów, wyszukiwanie paralelnych postaci leksemów i scalanie materiałów w jednostki słownikowe, czyli ustalanie postaci hasła. W ten sposób powstał korpus *Słownika*, który dopracowywano według ułożonej przez zespół formuły. Pod koniec 2012 r. *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej* był w zasadniczym kształcie gotowy i otrzymał pozytywne recenzje. W chwili obecnej jesteśmy na etapie starania się o grant, który umożliwiłby jego wydanie.

W okresie naszych prac na *Słownikiem* ukazało się kilka publikacji gromadzących materiał leksykalny z różnych części dawnych Kresów północno-wschodnich. Najobszerniejsza z nich to *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie* autorstwa Janusza Riegera, Ireny Masojć, Krystyny Rutkowskiej (Rieger,

⁷ Na Białorusi obok polszczyzny północnokresowej, w dwóch rejonach – na Witebszczyźnie i w dorzeczu Prypeci (na Polesiu) – funkcjonuje gwarowa odmiana polszczyzny różna od północnokresowej. Są to tzw. polskie gwary przeniesione późnego osadnictwa – mowa przesiedlonej z Mazowsza i Śląska ludności chłopskiej na samym początku XX w. Gwary tej ludności nie zidentyfikowały się z polszczyzną kresową, aczkolwiek nabyły wiele cech otoczenia wschodniosłowiańskiego. W przygotowaniu jest słownik tych gwar przeniesionych – komplementarny w stosunku do SMPP, gdyż zostanie opracowany według analogicznych zasad i będzie zaopatrzony w odsyłacze do haseł SMPP.

⁸ W związku ze stosunkowo długim okresem od chwili powstania pomysłu opracowania *Słownika* należy powiedzieć, że zespół współautorów w różnym czasie liczył od dwóch do czterech osób, przy czym *Słownik* stanowił równoległe realizowany temat zespołowy obok tematów indywidualnych.

Masojć & Rutkowska, 2006) opracowana metodą słownikową w postaci artykułów hasłowych. Praca liczy 4500 haseł. Hasło składa się z określenia znaczeń, egzemplifikacji i odniesień do języka białoruskiego, rosyjskiego i litewskiego oraz do *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza (słownictwo z Litwy), *Słownika Wileńskiego* oraz pracy Zofii Kurzowej *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich*. Przykłady ilustrujące zapisano półortograficznie, hasła ortograficznie – z zaznaczeniem, w miarę potrzeby, akcentu. Nie podano dokumentacji fonetycznej. Inną znaczącą pracą zawierającą leksykę z pewnej części obszaru dawnych Kresów północno-wschodnich jest drugi tom monografii pt. *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność* pod red. Elżbiety Smułkowej, wydany w 2009 roku (Smułkowa, 2009). Słownik pokazuje funkcjonalnie wspólny zasób leksyki wykorzystywanej przy rozmowach po polsku i po białorusku. Słownictwo potoczne podano w układzie tematycznym bez definiowania znaczeń. Oddzielnie zostały ujęte takie kategorie leksemów jak przymiotniki, przysłówki, zaimki, liczebniki i pomocnicze części mowy. Różne inne kategorie słownictwa z Brasławszczyzny zawarto w kilku aneksach. Materiały z obu wyżej wymienionych publikacji nie były wykorzystane w *Słowniku mówionej polszczyzny północnokresowej*. Nie wzorowaliśmy się także na koncepcji i metodzie ich opracowania. Obie publikacje są dostępne, w związku z czym powtarzanie zawartych w nich danych byłoby zbędne. Wykorzystaliśmy natomiast w całości opracowanie leksyki, zawierające około 500 wyrazów: *Słownictwo „wileńskie” ze zbioru Leonarda Jaszczanina* przygotowane na podstawie rękopisu i wydane w dwu częściach przez Janusza Riegera w roku 1996 i 1999 (Rieger, 1996, 1999). Jak się okazało, wiele leksemów podanych przez Leonarda Jaszczanina ma znacznie szerszy zasięg terytorialny, niektóre obejmują cały obszar dawnych Kresów północno-wschodnich. Fakt ten zdecydował o wykorzystaniu kompletu tych materiałów leksykalnych w naszym *Słowniku*⁹. Zarówno hasła, jak i konteksty ilustracyjne w pracy *Słownictwo „wileńskie” ze zbioru L. Jaszczanina* pisane są półortograficznie. Już w roku 1972 wyszła drukiem monografia Adama Alojzego Zdaniukiewicza pt. *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słowotwórstwo, słownictwo* (Zdaniukiewicz, 1972). Materiał do swej monografii zbierał autor w latach 1957–1959 od repatriantów z Wileńszczyzny

⁹ Np. AJER *m* ‘tatarak’ zarejestrowaliśmy na Litwie Wileńskiej, Litwie Kowieńskiej, Białorusi Zachodniej i Wschodniej oraz w Łatgalii; podobnie MOZG *m* ‘mózgownica, głowa, też mózg anat.’ funkcjonuje na Białorusi Zachodniej i Wschodniej, na Litwie Wileńskiej i Kowieńskiej i w Łatgalii; ROJST *m* ‘bagnisty teren porośnięty krzakami’ poświadczono na Białorusi Zachodniej i Wschodniej, na Litwie Wileńskiej i Kowieńskiej.

osiedlonych w Bartoszycach w woj. olsztyńskim. Dział słownictwa zawiera zestaw około 1600 charakterystycznych dla gwary leksemów, bogato egzemplifikowanych, opracowanych w postaci słownika w tradycyjnym ujęciu (hasło, znaczenie, egzemplifikacja). Hasła zapisane zostały ortograficznie i powtórzone w zapisie fonetycznym. Egzemplifikację również podano fonetycznie. Materiał leksykalny monografii Adama Alojzego Zdaniukiewicza włączyliśmy do *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej* z pominięciem części przykładów kontekstowych.

Uwagi wstępne o metodzie i zasadach opracowania *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej*

Do napisania *Słownika* przystąpiliśmy po kilkunastoletnim okresie odwiedzania miejsc (wsi, osad, miasteczek) na obszarach dawnych Kresów północno-wschodnich, w których zamieszkiwała autochtoniczna ludność polska. Poznawaliśmy ich aktualny skład społeczny, ich mentalność, warunki bytowania i ukształtowaną po drugiej wojnie światowej sytuację socjolingwistyczną. Poznaliśmy w tym czasie kilkadziesiąt miejscowości na trzech odmiennych obszarach etnicznych, będących wówczas jeszcze Republikami Radzieckimi – Białorusi, Litwie i Łotwie. Świadomość tego, jak wielkie zmiany nastąpiły w mowie Polaków za obecną wschodnią granicą i jak nadal trwa proces uszczuplania domeny języka polskiego, stały się dla nas silnym sygnałem, że należy tę pozostałą jeszcze materię językową ocalić od zapomnienia – dla historii języka polskiego, dla kultury polskiej. Według naszych przekonań można to było osiągnąć poprzez stworzenie obszernego słownika. Do takiej pracy zespół autorski miał przygotowanie merytoryczne, doświadczenie leksykograficzne, znaczną część materiałów i możliwość pozyskania ekscerptów ze wszystkich wydanych na temat mówionej polszczyzny północnokresowej prac.

Opisana sytuacja podyktowała następującą sekwencję działań:

- zebranie wszystkich opublikowanych i nieopublikowanych zapisów własnych oraz prac innych eksploratorów, rejestrujących mówioną polszczyznę północnokresową (zapisy takie datują się od 1925 r.);
- wyekscerpowanie z tych zbiorów wszystkich „kresowych” osobliwości leksykalnych i innych (np. odmiennej rekcji czasowników);
- wydobywanie możliwie jak największej liczby kontekstów ilustrujących, osobliwych zwrotów i frazeologii;

- pokazanie wielowariantowości fonetycznej, słowotwórczej, gramatycznej (np. dwurodzajowość wyrazów);
- pokazanie rozbudowanej synonimii leksykalnej;
- powiązanie danego leksemu, jego wariantów czy poszczególnych form z obszarem etnicznym, na którym został zarejestrowany;
- podanie w każdym haśle udokumentowania wszystkich znalezionych w materiałach form i ich wariantów w oryginalnym, zastosowanym przez danego eksploratora zapisie, ze wskazaniem adresu bibliograficznego.

Uwzględnienie wymienionych założeń podyktowało przyjęcie odpowiednich zasad opracowania materiału słownikowego, odmiennych od innych słowników „kresowych”, a także słowników gwarowych z Polski etnicznej. *Słownik* nasz łączy bowiem słownictwo gwarowe, regionalne i potoczne nacechowane lokalnymi osobliwościami wymowy, czyli wszystko to, co jest charakterystyczne dla mówionej odmiany polszczyzny północnokresowej.

Poniżej przedstawiamy szczegółowe zasady opracowania *Słownika*.

Podstawa materiałowa *Słownika*

Zapisy polszczyzny północnokresowej pochodzą z obszaru Białorusi Wschodniej i Zachodniej, Litwy Wileńskiej i Kowieńskiej oraz z trzynastu miejscowości z Łotwy)¹⁰. Materiał słownikowy obejmuje więc wszystkie tereny, gdzie dziś jeszcze zamieszkuje ludność polska. Reprezentowana jest mowa wszystkich pokoleń, choć od dzieci zarejestrowano najmniej wypowiedzi, głównie dlatego że niewielki ich procent posługuje się już mową ojczystą.

Większość tekstów stanowią ciągle narracje na dany temat, dialogi między respondentami i obszerne odpowiedzi na pytania eksploratorów. Dotyczy

¹⁰ Ze względu na specyfikę rozmieszczenia „polskich obszarów językowych” na Kresach nie sporządzono siatki punktów. Wsie polskie lub częściowo polskie na poszczególnych obszarach etnicznych (na Białorusi, Litwie, Łotwie) są usytuowane nierównomiernie. Znajdują się w niektórych tylko powiatach, przy czym mogą to być położone blisko siebie skupiska osad zamieszkałych przez Polaków lub pojedyncze wsie, gdzie ludność polska stanowi tylko część mieszkańców. Eksploratorzy docierali do miejscowości, gdzie zamieszkują Polacy, niezależnie od tego, czy były to skupiska wsi, czy pojedyncze małe wysepki, np. jedna wieś lub tylko jej część. Obecnie nie ma już całkowicie „polskich” miejscowości na danych Kresach północno-wschodnich. Wsie i osady są wielonarodowościowe i wielowyznaniowe.

to nie tylko zapisów dokonywanych przez językoznawców, lecz także przez etnologów i etnografów¹¹.

Podstawę materiałową *Słownika* stanowiły głównie własne zapisy tekstów nagranych w latach 1987–2005 na dawnych Kresach północno-wschodnich i na Łotwie, a opublikowanych w książkach i artykułach Irydy Grek-Pabisowej, Ireny Maryniakowej, Małgorzaty Ostrówki i Anny Zielińskiej. Ekscerpcji poddane zostały również nieopublikowane teksty z nagrań zarejestrowanych przez wymienione osoby. Zasób materiałów do *Słownika* uzupełniano systematycznie w miarę ukazywania się polskich i zagranicznych publikacji zawierających leksykę kresową.

Wykorzystano także zapisy autorów obcych opublikowane w artykułach i książkach wydanych w okresie od 1925 do 2012 r. Prezentowane słownictwo obejmuje w ten sposób okres przeszło osiemdziesięcioletni. Pełny wykaz wykorzystanych źródeł zamieszczony zostanie w aneksie.

Charakterystyka tekstów

Wywiady językowe prowadzone były w różnych warunkach historyczno-politycznych i społecznych. Zarówno eksploratorzy, jak i respondenci reprezentowali kilka pokoleń. Wśród eksploratorów badających mowę polską na dawnych Kresach północno-wschodnich znaleźli się Polacy (35 osób), Białorusini (8), Ukraińiec (1), Rosjanie (6), Litwin (1), Japończyk (1), a także osoby pochodzące z rodzin etnicznie mieszanych (2 osoby z rodzin polsko-białorusko-litewskich). Łącznie autorami 253 uwzględnionych pozycji jest 58 eksploratorów.

Najważniejszym czynnikiem, który w znacznym stopniu wpływał na fonetyczną postać zbieranego materiału gwarowego (a nawet na późniejsze odtworzenie go z nagrań), była *czynna* znajomość języka polskiego wśród eksploratorów, a w szczególności ich wymowa. Osoby, w których bazie artykulacyjnej nie było pełnej gamy dźwięków identycznych z polszczyzną ogólną, nie były w stanie wychwycić niuansów pewnych cech fonetycznych.

¹¹ Do mniejszych publikacji należą takie, gdzie dana cecha kresowa jest ilustrowana pojedynczymi przykładami bez kontekstów. Przeważająca część tekstów została podana w zapisie fonetycznym. W kilku wypadkach autorzy nie podali dokładnych adresów geograficznych, lecz zastosowali określenia bardziej ogólne, np. *Wileńszczyzna*, *pogranicze bałtosłowiańskie*, *z okolic Kowna* itp.

Za przykład mogą służyć np. badania przeprowadzone w miasteczku Widze i okolicach. W materiale przedstawionym przez dialektologa z Polski znajdujemy – w odpowiednim otoczeniu fonetycznym – tylnojęzykowe η (autor zresztą zaznaczył, że dźwięk ten nie musi regularnie występować w każdym idiolekcie). W materiale z tego samego terenu zebranych w zbliżonym czasie, a przedstawionym przez dialektologów z byłego ZSRR o języku prymarnym rosyjskim, dobrze znających język polski, tylnojęzykowego η w ogóle zabrakło, chociaż w swoim opracowaniu autorzy ci szczegółowo omówili fonetykę gwary. W kilku artykułach pióra autorów z Rosji brak także rozróżnienia *l* i *ł*. W artykule niestety nie znalazła się informacja, czy taki zapis był wynikiem np. braku odpowiedniej czcionki.

Ze względu na osobliwości leksykalne wykorzystano prace etnologów i etnografów polskich, w których wypowiedzi respondentów zostały zapisane ortograficznie. Teksty zarejestrowane przez osobę narodowości japońskiej nie budzą zastrzeżeń co do fonetyki, ponieważ zostały odsłuchane i zapisane fonetycznie przez dialektologów polskich.

Dość liczną grupę stanowią hasła bez ilustracji kontekstowych, gdyż tak zostały zarejestrowane w źródłach. Posiadają natomiast lokalizację i opis znaczenia. Zespół autorów uznał, że pominięcie takich materiałów byłoby równoznaczne z utratą wielu unikatowych leksemów kresowych. Podobny pogląd wyrazili profesorowie językoznawcy (trzy osoby), z którymi były konsultowane proponowane przez autorów zasady opracowania *Słownika*. Argumentem dodatkowym jest przekonanie, że ponownego opracowania tak obszernego słownika polszczyzny północnokresowej nie można się spodziewać, a szybko następujące zmiany w polszczyźnie za wschodnią granicą kraju spowodują odejście w zapomnienie leksemów niezarejestrowanych na piśmie.

Co dała ekscerpca tekstów ciągłych

Przy opracowywaniu *Słownika* uwzględniliśmy nie tylko hasła opisane przez autorów artykułów, które weszły do kanonu źródeł, lecz także leksemy wyekscerpowane przez nas z tekstów ciągłych, dialogów, opowiadań itp. W *Słowniku* znalazły się więc wyrazy uznane przez nas za charakterystyczne dla mówionej polszczyzny północnokresowej z zakresu kategorii zwykle w zbiorach słownictwa pomijanych. Uwzględniliśmy również partykuły, spójniki, wykrzykniki czy wyrazy wtrącone itp. Zapoznanie się z kontekstem, a nie tylko z poszczególnymi

słowami, umożliwiło określenie wielu ważnych zagadnień, jak chociażby rekcji czasowników odbiegającej od polszczyzny ogólnej (np. pracować *kim*), funkcji części mowy w zdaniu (*on do szkoły chodziwszy* – imiesłów w roli orzeczenia), przypadku rzeczownika czy czasu w czasowniku.

Jaką leksykę zakwalifikowano

Jednym z najważniejszych problemów, które musiał rozwiązać zespół autorów, było przyjęcie konkretnych kryteriów kwalifikowania leksyki do *Słownika*. W tej kwestii odeszliśmy od tradycyjnego podziału na słowniki dyferencyjne i pełne. Opracowaliśmy własny pośredni typ słownika, który naszym zdaniem będzie najpełniej reprezentował mowę polską na Kresach północno-wschodnich. Uwzględniliśmy więc nie tylko leksemy gwarowe, lecz także wyrazy i wyrażenia funkcjonujące w mówionej odmianie polszczyzny północnokresowej.

Zamieściliśmy następujące kategorie wyrazów:

1. Leksemy, które nie są znane polszczyźnie ogólnej. Zaliczają się tutaj przede wszystkim zapożyczenia z języków wchodzących w kontakt z polszczyzną północnokresową, głównie z białoruskiego, litewskiego oraz rosyjskiego: *żywiola* z ‘zwierzęta gospodarskie’ (biał. *жывёла*), *plirpa m*, z ‘gadula’ (lit. *pliūrpa* ‘gadula’, *pliūrpti ndk* ‘gadać, głośno siorbać’), *kantora* z ‘biuro księgowo, księgowość w kołchozie’ (ros. *контора*).
2. Wyrazy ogólnopolskie z zasobu polszczyzny ogólnej, ale różniące się semantyką (częściowo lub całkowicie), jak *obojętny* ‘straszny, budzący lęk’: *koło smentarza iść obojętnie*; *plątać się ndk* ‘mylić się’, *roboczy* ‘pracowity’.
3. Wyrazy:
 - a. o identycznej postaci i znaczeniu, w polszczyźnie ogólnej już przestarzałe, natomiast w polszczyźnie północnokresowej nienacechowane chronologicznie: *akuratność* z, *obaczyć dk*, *tedy*;
 - b. w polszczyźnie ogólnej nacechowane stylistycznie, a w polszczyźnie północnokresowej potoczne i powszechnie używane: *ruchać się ndk* ‘poruszać się’ (w ogpół. wulgarne ‘uprawiać seks’);
 - c. o ograniczonym zasięgu terytorialnym oraz oznaczone w słownikach języka polskiego jako kresowizmy: *bliny lm* ‘placki z mąki gryczanej, żytniej lub pszennej’ – regionalny odpowiednik naleśników.

4. Leksemy o identycznym lub podobnym znaczeniu w polszczyźnie ogólnej i polszczyźnie północnokresowej, ale stanowiące część składową frazeologizmów występujących tylko na Kresach, np. *beczka* ż ‘beczka’, ale ♦ *Pełna beczka arysztantów* ‘nagać głupot’; *talerz m* ‘talerz’, ale: ♦ *Głowa jak talerz* ‘łysy jak kolano’.
5. Wyrazy ogólnopolskie, które wchodzą w ciągi synonimiczne wyrazów, charakterystycznych dla polszczyzny północnokresowej: *alkasz m*, ‘alkoholik’ *chlejuś m*, *łajdak m*, *pijaczuha m*, *pijak m*, *pijaka m*, *pjanica m*, *pijun m*, *pijuś m* i in.
6. Leksemy o niżej wymienionych cechach charakterystycznych:
 - a. mające inny rodzaj gramatyczny: *podwórz m*: *wysłałam na podwórz*; *kieszeń m*: *do swego kieszenia schował*;
 - b. czasownik o osobliwej postaci bezokolicznika, np. *um'arć dk* ‘umrzeć’; *mogć//mogci ndk* ‘móc’; *pleści ndk* ‘pleść’;
 - c. czasowniki zwrotne wobec ogólnopolskich niezwrotnych i odwrotnie, np. *kapi się ndk* ‘kapie’: *tam z dachu kapi się*; *należeć się ndk* ‘należeć’: *męża rodzina też do szlachtów należeli się*;
 - d. czasowniki o odmiennej lub obocznej rekcji, np. *straszyć komu ndk*: *nikt nikomu nie straszył* i *straszyć kogo ndk*: *nie straszył jego*;
 - e. leksemy wykazujące znaczne różnice w budowie form zależnych, np. *imia n*, ż, *imiona* ż: *Kasia, to ładna imiona*, ale *D lp imia*, *C lp imiu*; *iść ndk*, ale *szedła, szedli itp.*
7. Wyrazy o odmiennej budowie morfologicznej:
 - a. z odmiennymi przedrostkami, np. *zapodobało się dk* ‘spodobało się’; *odleczyć dk* ‘wyleczyć’; *naśmieszyć dk* ‘rozmieszyć’;
 - b. odmiennymi przyrostkami, np. *dzieci'uk m* ‘dziecko’; *dłuż'ynia* ż ‘długość’ *szyrzynia* ż ‘szerokość’; *świni'aczy* ‘świński’;
 - c. wtórne iteratywa, np. *odprawować ndk* ‘odprawiać’: *msze odprawował*; *pluwać się ndk* ‘pluć się, pluć na siebie nawzajem’: *tylko raz [my] pluwali się*.
8. Wyrazy odzwierciedlające fakty fonetyczne, które mają zleksykalizowany charakter. Uwzględnione zatem zostały leksemy o niesystemowych osobliwych cechach północnokresowych: *opteka* ż ‘apteka’, *tanny* ‘tani’, *zabranny* ‘zabrany’, ale *dzieciny* ‘dzieciący’, *sierp m* ‘sierp’, *chórystka* ż ‘chórzystka’.
9. Regionalne formy imion. Są to formy familiarne (zdrobnienia i uproszczenia): *Kościk*, *Waldik*, popularne na pewnych obszarach imiona męskie na -a: *Franuk* – *Franka*, *Edziuk* – *Edzia*, *Mieczuk* – *Mieczka*, *Ryszard* – *Ryśka*, *Rysiunia*, *Rysieńka* (zdrobniałe imię chłopca) itp. Podobne formacje

poza dawnymi Kresami północno-wschodnimi nie występują. Zostały uwzględnione także nazwy żon od imienia lub zawodu męża na *-icha*, typu *Antonicha*, *Kowalicha*. Gwarowe i regionalne formy imion, także nazywanie żon, synów, córek od imienia i nazwiska lub zawodu męża i ojca, zamieszczamy w odpowiednim aneksie.

10. Włączone zostały wyrazy o odmiennej od ogólnopolskiej akcentuacji, np. *tumań m* ‘mgła’, *ruczaj m* ‘strumień’.
11. Bardzo częste użycie imiesłowu na *-wszy* w funkcji orzeczenia lub orzecznika przymiotnego, a także osobiwie tworzonych form gradacyjnych przymiotników i przysłówków, zdecydowało o zamieszczeniu ich w słowniku w postaci podhasła. Zob. niżej: Podhasła.
12. Wszystkie napotkane w ekscerpowanych materiałach nazwy pokrewieństwa oraz wszystkie zawołania na zwierzęta, niezależnie od tego, czy są to specyficzne leksemy gwarowe/regionalne, czy ogólnopolskie.

W *Słowniku* nie uwzględniono występujących w ekscerpowanych tekstach nieadaptowanych zapożyczeń z języka litewskiego, rosyjskiego i białoruskiego, które pojawiają się w wypowiedziach informatorów przy przełączaniu kodów, np. *ir* ‘i’: *Kasia ir Ania*; *Litwini katolicy krikszczionis*; *W szkole już jak wieczory bywało wakarieliaj* ‘wieczorynki’; *Niech pan powie, co tutaj stoi za pamiatnik?* ‘pomnik’; *No a tutaj, co tutaj?* [*Nikogo*] *wiencej nie ma, goł kak sakół*” ‘No a tu, co tu? [*Nikogo*] więcej nie ma, goły jak święty turecki’; *Na siano poszed i przebił na ten krywaunik noge i zarażenie poszło* ‘krwawnik’.

Hasła w *Słowniku mówionej polszczyzny północnokresowej* ułożone są ściśle alfabetycznie, to znaczy nie uwzględnia się spacji między poszczególnymi elementami hasła (np. ANGIELKA, ANI, A NIC, A NIE JUŻ, ANIOŁ) ani też diakrytycznego znaku miękkości (np. BATAREJKA, BAT’KA, BATON).

Postać leksemu hasłowego

Materiał do SMPP był ekscerpowany z różnych źródeł. Każdy z autorów rejestrował go w inny sposób, w zależności od potrzeb – od pełnej transkrypcji fonetycznej, poprzez transkrypcję uproszczoną, zapis półortograficzny, do zapisu ortograficznego. Stąd różnoraki zapis tych samych leksemów. Konieczne było ujednolicenie graficznej postaci hasła – niekiedy nawet nadanie mu ogólnopolskiej postaci z odpowiednią o tym informacją wyrażoną za pomocą znaku

graficznego, np. AGREST* nie EGREST, CHERLAĆ* nie KIRLEĆ, KIJEK* nie KIJAK. Podobny zabieg został zastosowany w przypadku zniekształconych w stosunku do oryginału zapożyczeń z języków wschodniosłowiańskich – nadaliśmy im postać najbardziej zbliżoną do ortograficznej ogólnorosyjskiej czy białoruskiej, a więc np. CELOFAN* nie CEŁAFAN czy SAŁAFAN, KOMIAK* nie KAMIAK, KONTORA* nie KANTORA itp.

Polszczyzna północnokresowa charakteryzuje się różnorodnością realizacji fonetycznych niektórych leksemów. Poszczególne warianty fonetyczne hasła zapisane są w sposób możliwie najbardziej zbliżony do jego postaci ustnej, a oryginalna wymowa została podana w tzw. stopce fonetycznej danego hasła, np. ŚWIREŃ / ŚWIREN / ŚWIRON / ŚWIROŃ / ŚWIRAN / ŚWIRAN *m* / ŚWIRNA *ż* / ŚWIRNIA *ż* ‘spichrz’ [świreń, śvireń, śv’iren, s’v’iran/s’v’iren, śv’iran, śv’irań, s’w’irən/s’w’irən, s’v’iren, śv’ron, śf’iroń].

Zaimkowi zwrotnemu *się*, wymawianemu w polszczyźnie północnokresowej jako *sie*, *sia*, *si*, w hasłach nadaliśmy ujednoliconą postać SIĘ. Osobliwa wymowa tej części została udokumentowana w tzw. stopce fonetycznej, np.

KACZAĆ SIĘ

[kaćac’ s’e, kaćam s’a].

W mowie potocznej formy podstawowe leksemu występują niezmiernie rzadko. W niektórych wypowiedziach w ogóle nie zostały użyte. Jeśli w naszych materiałach zabrakło formy podstawowej danego wyrazu, rekonstruowaliśmy ją, a fakt ten zaznaczyliśmy kropką (•), np. dla formy *D lp kakavy* zrekonstruowano formę mianownika KAKAWA* *ż* ‘kakao’, dla form osobowych *pšyvaža ndk* i *pšyvażał ndk* zrekonstruowano bezokolicznik jako PRZYWAŻAĆ• *ndk* ‘przywozić’. Podobnie zaznaczamy brak formy podstawowej w podhasłach stopnia wyższego przymiotników i przysłówków, np. kulturniejszy* *stw* ‘bardziej kulturalny, o wyższej kulturze’ w hasle KULTURNY*, czy światlejszy* / światlejszy* *stw* w hasle ŚWIATŁY/ŚWIETŁY*.

Hasło w formie podstawowej jest nadrzędne w stosunku do wszystkich wariantów danego leksemu. Warianty podajemy po ukośniku, np. ODIEKOŁON* / ODEKOŁON / ADIEKAŁON / DIKAŁON / DYKAŁON *m*. Każdy z wariantów jest w słowniku zapisany w porządku alfabetycznym, w postaci hasła odsyłaczowego: ODEKOŁON *m* → ODIEKOŁON* *m*; ADIEKAŁON *m* → ODIEKOŁON* *m*; DIKAŁON *m* → ODIEKOŁON* *m*; DYKAŁON *m* → ODIEKOŁON* *m*.

W hasłach wielowariantowych przy kilku wariantach o tej samej sygnaturze informacja gramatyczna (np. rodzajnik, aspekt) została podana jeden raz,

po ostatnim wariancie, a przy wariantach o różnej sygnaturze odpowiednia informacja zamieszczana jest po każdym wariancie lub grupie wariantów.

Pisownia haseł

Hasła rekonstruowane do postaci ogólnopolskiej (hasła z gwiazdką) zapisane są ortograficznie.

Hasła gwarowe, których brzmienie mieści się w ramach zasad pisowni języka ogólnopolskiego lub jest z nim identyczne, zostały również zapisane według norm ortograficznych. Dla haseł o brzmieniu odbiegającym od ogólnopolskiego zastosowano postać rekonstruowaną. W zapisie form rekonstruowanych znaki *ó* i *rz* używane są zgodnie z normą pisowni polskiej. Nie uwzględnia się akania, zwężeń *e > i* i *o > u*, lokalnej wymowy *l* miękkiego i półmiękkich *c', s', z', ż'*, zmiękczonego *ch*, dyspalatalizacji spółgłosek i innych charakterystycznych osobliwości wymowy kresowej, którą w danym leksemie podajemy w postaci wariantu zaraz po formie rekonstruowanej, np.

DORODNY* / DARODNY / DURODNY ‘dorosły’; DĄĆ* / DUĆ *ndk* 1. ‘wiać, dąć’.

W pisowni leksemów zapożyczonych z języków wschodniosłowiańskich w postaci rekonstruowanej z gwiazdką również nie uwzględnia się akania, redukcji, zwężeń, upodobnień oraz uproszczeń grup spółgłoskowych, czyli zjawisk, które zachodzą w wymowie wschodniosłowiańskiej (zarówno literackiej, jak i gwarowej).

Oznaczenia gramatyczne i kwalifikatory

W *Słowniku* podajemy niezbędne informacje gramatyczne (skrót rodzaju gramatycznego dla rzeczowników, aspektu dla czasowników, przy przysłówkach zaznaczono ich nieodmienność) oraz kwalifikatory – stylistyczne (*obelż.*, *dezapr.*, *pieszcz.*, *pogard.* i in.), frekwencyjne (*rzadkie*, *rzadziej*), chronologiczne (*dawne*), tematyczne (*bot.*, *zool.* i in.).

Pełna informacja gramatyczna znajduje się po każdej formie w tzw. stopce fonetycznej. W niektórych hasłach skrót przynależności do części mowy podajemy w miarę potrzeby, np. POD¹ *przyim*; POD² *m* ‘dno pieca chlebowego’.

Rzeczowniki semantycznie dwurodzajowe, np. męskie i żeńskie, typu *badzinia* – ten *badzinia m* i ta *badzinia ż*, sygnowane są w hasle skrótami *m*, *ż*: *badzinia m, ż*.

Odmienne w stosunku do języka ogólnopolskiego rekcję zaznaczono za pomocą odpowiednich zaimków pytajnych, np. *drażnić się dk z kogo* ‘prze-drażniać kogo’: *Tatuś z nas śmieje się, drażni się z nas; uczyć ndk co* ‘uczyć się czego’: *A teraz oni uczą tam po białorusku, i uczą język angielski, uczą język polski* itp.

Przy nazwach botanicznych, zoologicznych, anatomicznych i medycznych (nazwy chorób) nie wprowadziliśmy klasyfikacji łacińskiej, gdyż nie ułatwia to identyfikacji znaczenia, nie zawsze możliwe jest też precyzyjne dopasowanie oficjalnego terminu łacińskiego do leksemu gwarowego, np. *łamańska ż* może oznaczać takie choroby, jak grypa, przeziębienie i ból stawów.

Akcent

Polszczyzna północnokresowa charakteryzuje się odmiennym w stosunku do języka ogólnopolskiego akcentowaniem niektórych kategorii gramatycznych, także zachowaniem akcentu języka dawcy w wyrazach zapożyczonych lub akcentem obocznym. Dlatego też osobliwy „kresowy” akcent zaznaczyliśmy za pomocą podkreślenia samogłoski akcentowanej, zarówno w wyrazach hasłowych, jak i w ilustracjach kontekstowych, np. *ARESZTĄN* / *ARYSZ-TĄN* *m* ‘swawolne, rozpuszczone dziecko’; *DROBNIUSIEŃKI* ‘drobniuteńki’; *SINIEŃKI* ‘niebieściutki’: *Sinieńkie, oni takie wo drobniusieńkie kwiatki, jego nazywajo wasilki, sinieńkie takie niebieskie, ciemnowate*. Przy dwojakim akcentowaniu podano oba warianty akcentowe, np. *DUCHQTA ż* / *DUCHATĄ* *ż* ‘zaduch w mieszkaniu’ *Du chaty wejść ni można, taka duchatą i smrod*; *DYWAN*¹ / *DYWAN* / *DZIWAN* *m* ‘kanapa, wersalka’ *A teraz widzisz, nie kanapa, alia dziwan, kiedyś kanapka, kanapa* itp.

W stopce fonetycznej przy końcu hasła zachowaliśmy sposób akcentowania stosowany przez poszczególnych eksploratorów, którzy stawiali znak akcentu przed sylabą akcentowaną pod akcentowaną samogłoską lub nad samogłoską. Używali też różnych znaków – kreski pionowej, ukośnej, odwróconej „leżki” lub małej kreseczki nad literą. Ten ostatni znak jest często bardzo mylący w przypadku akcentowanego *o*, ponieważ może sugerować jego pochylenie. Zwróciliśmy uwagę użytkowników na ten fakt i wymieniliśmy w odpowiednim rozdziale wstępnym *Słownika* publikacje, w których zastosowano taki system akcentowania.

Znaczenia

Kolejnym elementem artykułu hasłowego jest znaczenie. Często wykorzystywaliśmy opisy znaczeń podawane w źródłach, jednak z reguły dajemy krótką definicję realnoznaczeniową. Czasami, gdy nie było możliwe zastosowanie odpowiednika znaczeniowego, określaliśmy strukturę gramatyczną hasła derywowanego od podstawy, np. *apteczny przym* od *apteka*.

Przy określaniu semantyki zwrotów frazeologicznych stosujemy odpowiadające im frazemy ogólnopolskie lub krótkie objaśnienia.

Znaczenia leksemu hasłowego numerowane są cyframi arabskimi, każde, w miarę możliwości, ilustrowane jest odpowiednim kontekstem, np. BRYKA ż 1. 'duży, ciężki wóz konny, fura'; 2. 'powóz do przewożenia ludzi, bryczka'. Jeśli do któregoś ze znaczeń brakuje kontekstu, podajemy tylko jego najwcześniejszy adres bibliograficzny, np. BRZEG m 1. 'pas suchego lądu nad wodą' Bht98Pab154; 2. 'strona, obszar' Nu i ta wo strona wszystka, jakość brzeg wszystkich Paliaki Smw01Kar280.

Ilustracje

Ilustracje kontekstowe zaczerpnięte ze źródeł w postaci fonetycznej podawane są w zapisie półortograficznym. Staramy się oddać brzmienie poszczególnych wyrazów alfabetem ortografii polskiej, stosując jednak takie znaki lub ich połączenia, które najwierniej przekazują wymowę kresową, a więc *renka* nie *ręka*, *panski* nie *pański*, *chitry* nie *chytry*. Wszędzie, gdzie występuje ortograficznie *ó*, znak ten zachowujemy. Charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej miękkie *l* oddajemy literami *li*, np. [...] w tym liasonku byli tam rozstrzelone te bobtowskie Żydzi. W niektórych źródłach, zazwyczaj etnograficznych, eksploratorzy stosowali zapis ortograficzny, który zachowujemy.

Protetyczne i interwokaliczne *u*, za pomocą którego badacze zapisywali także wargowe *w*, zaznaczamy przez *u*, np. [...] małanka nazywajo u nas, ona bez grzmotu, bez nic, bez piorunów, tylko tak uot, łypnie tak uot i wszystko.

Ilustracje kontekstowe zamieszczaliśmy też po frazeologizmach i utartych zwrotach.

Opuszczone fragmenty tekstu w ilustracjach oznaczono wielokropkiem w nawiasie kwadratowym.

Synonimy

Polszczyzna kresowa to odmiana języka funkcjonująca na pograniczu językowym i kulturowym, toteż kolejną jej cechą charakterystyczną są synonimy, których źródłem najczęściej są zapożyczenia z języków i gwar pozostających z nią w stałym kontakcie (białoruski, litewski, rosyjski) oraz zachowane na peryferiach przestarzałe i archaiczne leksemy ogólnopolskie. Stąd i w naszym *Słowniku* mamy niekiedy bardzo rozbudowane łańcuchy synonimów, np.

‘gadatliwy mężczyzna’ BAŁBOTLIWY, BAŁBOTUN* *m*, DUŻOMÓWNY, GADACZ *m*, GADAJĄCY, GADATLIWY, GADUŁA *m*, ż, GAWĘDLIWY, KLEPACZ *m*, KLEPAK *m*, MÓWNY, PLAPA *m*, ż, PLAPACZ *m*, PLEPKIS *m*, PLIRPA *m*, ż, PLUSZKIS *m*, TRZEPACZ *m*, TRZEPACZKA *m*, ż, TRZEPAK *m*

‘człowiek ograniczony umysłowo, niedorozwinięty’ GŁUPKOWATY, POŁUGŁUPIEC *m*, PÓŁDUREK* *m*, PÓŁDURNIA* *m*, PÓŁGŁUPEK* *m*, PÓŁGŁUPI*, PÓŁROZUMNY*, PÓŁWARIAT* *m*, PRZYDUREK *m*, PRZYDURKA *m*, PRZYDURKOWATY, PRZYGŁUPEK *m*

‘przywoływanie krów’ PRŚ PRŚ!, PRUKUT-PRUKUT-PRUKUT!, PRUŚ-PRUŚ-PRUŚ!, PRUŚKA-PRUŚKA-PRUŚKA!, PTRUŚ-PTRUŚ-PTRUŚ!, PTUŚKA-PTUŚKA-PTUŚKA!, TPRUKU-TPRUKU-TPRUKU!, TPRUSIA-TPRUSIA-TPRUSIA!, TPRUŚ-TPRUŚ-TPRUŚ!, TPRUŚKA-TPRUŚKA-TPRUŚKA!, TRUK-TRUK-TRUK!, TUSIA-TUSIA-TUSIA!, TUŚ-TUŚ-TUŚ!, TUŚKA-TUŚKA-TUŚKA!

Przy zakwalifikowaniu danego leksemu do szeregu synonimicznego autorzy kierowali się klasycznym pojęciem synonimu funkcjonującym w językoznawstwie polskim – za synonimy uważamy takie wyrazy, których zakresy znaczeniowe całkowicie lub częściowo na siebie zachodzą¹². Między poszczególnymi synonimami mogą zachodzić różnice stylistyczne lub chronologiczne. W *Słowniku* synonimy należące do danego hasła czy do jednego z jego znaczeń podane zostały w kolejności alfabetycznej, bez rozstrzygnięcia stopnia bliskości znaczenia; pominięto również wszelkie kwalifikatory poza określeniami gramatycznymi, np.

¹² Zob. np. *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (Doroszewski, 1958–1969); *Nowy słownik poprawnej polszczyzny* PWN, pod red. Andrzeja Markowskiego (Markowski, 2000); Stanisław Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego* (Skorupka, 1967).

RYZA ż 1. *lm* ‘łachy, szmaty’ → SKRULI *lm*, TRANTY *lm*; 2. ‘gałganek, szmatka’ → ONUCZKA ż, SZMATEK *m*, TRAPKA ż

W łańcuchach synonimów zamieszczono także zarejestrowane przez eksploratorów leksemy ogólnopolskie, gdyż naszym zdaniem stanowią one integralną część zestawu synonimów danego leksemu-hasła. Zostały zarejestrowane bez egzemplifikacji, tylko z podaniem ich podstawowego znaczenia, adresu bibliograficznego i odsyłacza do haseł synonimicznych, np. WEZGŁOWIE *n* ‘zagłówek łóżka’ → PRZODEK *m*, PRZYCZÓŁEK *m*, PRZYGŁOWNIK *m*, PRZYGŁÓWEK *m*

Liczyby synonimów nie ograniczaliśmy. Wymieniono wszystkie, które znaleziono w analizowanych materiałach. Ze względu na oszczędność miejsca i przejrzystość pełny zestaw synonimów pojawia się tylko jeden raz przy pierwszym alfabetycznie hasle, do którego zostały odesłane wszystkie pozostałe synonimy danego kręgu semantycznego, np.

BRAĆ SIĘ *ndk* 1. ‘próbować, czynić wysiłki, usiłować’ [...]; 2. ‘bronić, obstawać’ [...]; 3. ‘mocować się’ *To on [dziadek] mnie nauczył jak brać się, nikt [mnie] nie może zwalić. A jak z nim weźnim się, buwało i ja jego nie mogą przawalić bez pudnożki tej, ni on mnie [...] bierzem się, bierzem się [...] nic nie wychodzi* Ong01Kar496 → DAŻAĆ SIĘ *ndk*, DOŁAĆ SIĘ *ndk*, GRUNTOWAĆ SIĘ *ndk*

i:

DAŻAĆ SIĘ *ndk* ‘mocować się’ B32Dom217 → BRAĆ SIĘ *ndk* 3, [bzk dążyć się B32Dom217]

DOŁAĆ SIĘ *ndk* ‘mocować się, walczyć’ *Chłopcy chwycili się, zaczęli się dołać* Mjs96Rie86 → BRAĆ SIĘ *ndk* 3

GRUNTOWAĆ / GRUNTOWAĆ (SIĘ) *ndk* ‘mocować się’ *Gruntować się, walić jeden drugiego, chto chtërego przewali, ten przegra. Gruntujim, gruntujim, nic nie wychodzi, ale jeżeli podnożka dałby, to prędko mnie zwaliłby* K01a) Kar155 → BRAĆ SIĘ *ndk* 3

KOSOOCZY ‘mający zeza, zezowaty’ Bkb83a)Giu86 → KSOOOKI, KOSOWATY*, KOSY, ZEZIERATY, ZEZOWATY

i:

KSOOOKI / KASAOKI ‘mający zeza, zezowaty’ Muchlia, co żył w Ukminiszkach, był kasaoki Łpt72Zda157 Od dziecka był kosooki chłopczyk taki Pps91Kru170 → KOSOOCZY

KOSOWATY* / KASAWATY ‘mający lekkiego zeza’ Bkb83a)Giu86 i in. → KOSOOCZY

KOSY ‘mający zeza, zezowaty’ Ten Jureczek od urodzenia kosy Bjw97Dwi117 → KOSOOCZY

ZEZIERATY ‘zezowaty’ Bkb83a)Giu86 → KOSOOCZY

ZEZOWATY ‘zezowaty’ Bkb83a)Giu86 → KOSOOCZY

SKROŚ *ndm*, WKRAĞ *ndm*

Frazeologia

Idiomy, stałe związki wyrazowe, złożone, terminy, przysłowia zostały zapisane uproszczoną pisownią i umieszczone w kolejności alfabetycznej po wszystkich znaczeniach danego hasła przed podhasłami po znaku ♦. Znaczenia, egemplifikacja i dokumentacja zostały podane jeden raz pod tym leksemem hasłowym, który uznaliśmy za podstawowy dla danego wyrażenia. Od pozostałych członów zwrotu do zapisu podstawowego prowadzą odsyłacze, np.

DĄB *m* ... ♦ Stanąć dębem → STANAĆ;

DAWAĆ *ndk* ... ♦ Dawać życzenia → ŻYCZENIA *ż*.

Podhasła

W polszczyźnie północnokresowej występuje szereg charakterystycznych leksemów, które znacząco różnią się od wyrazu hasłowego. Są to imiesłowy przysłówkowe uprzednie (*dzialiwszy sia*), formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników i przysłówków (*durny – durniejszy, duży – samy duży, lekko – lehczej, lieżej/liżej stw*) oraz formy supletywne czasowników i rzeczowników (*iść – szedła, szedli*). Zostały one zamieszczone w *Słowniku* pogrubioną czcionką jako podhasła przy wyrazach podstawowych, np.

LUBIĆ *ndk*...

łubiwszy *ipu* Łubiwszy zagabywać panienków

Imiesłowy te mogą być tworzone zarówno od czasowników dokonanych (*dużo pieniędzy jej dawszy; w magazynie chleba kupiwszy; Kobiety będo do reszty zwarłowawszy*), jak i – co bardzo charakterystyczne dla tego regionu – niedokonanych (*nie dawawszy nic; ciebie musi ojciec dawno nie biwszy*).

Podobnie w postaci podhaseł opracowano osobliwe – różne od ogólnopolskich – formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników i przysłówków, np.

MAŁY ...

samy mały *stnw*

samy mniejszy *stnw*

samy najmniejszy *stnw*

LETKO *ndm*

łatcej, lechciej, leżej/liżej, lżej *stw*

Adresy bibliograficzne ilustracji kontekstowych i form

Po każdym przykładzie użycia danego leksemu oraz po każdej formie w dokumentacji materiału na końcu hasła podane zostały skróty adresów bibliograficznych. Symbolizują one miejscowość, w której został zapisany dany wyraz (Bht – Bohatyrowicze, Ejs – Ejszyszki, Łpt – Łopatowszczyzna)¹³. Pierwsze dwie cyfry po skrócie nazwy miejscowości to zapis daty (roku) wydania publikacji. Wykorzystane prace wydawane były w przedziale lat 1925–2012, dlatego wystarczające było podanie ostatnich dwu cyfr, np. Bjw97Dwi28, L82Roj237. Kolejny trzyliterowy skrót i cyfry za nim oznaczają nazwisko autora/eksploratora i stronę publikacji, na której znajduje się dany wyraz.

Jeśli wyraz ma identyczną postać w kilku pozycjach kanonu, notujemy tę postać jeden raz i podajemy po niej kolejne adresy. Przy wielu hasłach podano szerszą dokumentację materiałową w stosunku do liczby ilustracji, nie zawsze zachodzi bowiem potrzeba podawania większej liczby przykładów, np.

DOPIEC* / DOPIĘKĆ / DAPIĘKĆ / DUPIĘKĆ *dk* 1. ‘dopiec potrawę, potrzymać na ogniu do gotowości’ Musim dopieć te kartofli, bo syrowe Łpt72Zda140; 2. *kogo* ‘dokuczyć komu’ A potym tak on ich dopieć, że wszystkie osłupieli i więcej jego nicht nie ruszył Pps91Krn176

dopiekszy *ipu*

¹³ Wśród naszych źródeł znajdują się też takie, w których autorzy zamiast podania dokładnej nazwy badanego punktu ograniczają się do określenia całego terytorium. W takich sytuacjach początkowa pojedyncza litera lub dwie oznaczają nie miejscowość, lecz większy obszar, zatem W to Wileńszczyzna, L – terytorium Litwy, Ł – Łotwa, BL – pogranicze białorusko-litewskie.

[bzk d'oPekc'/doP'ekc'/d^uP'ekc'/d^aP'ekc' przy1lp doP'eka przy2lp doP'ečyš przy3lp doP'ečy przy1lm doP'ečym przy2lm doP'ečyc'a przy3lm doP'eko Łpt72Zda139 prze lp m doP'ek Pps91Krn176 prze lp ż doP'ekła prze lm doP'ekli Łpt72Zda139 rozk lp doP'eč rozk3lp náx'aj doP'ečy rozk1lm doP'ečymc^a/ doP'ečma/doP'ečym rozk lm doP'ečc^a rozk3lm náx'aj doP'eko war lp m doP'ekby war lp ż doP'ekłap war lm doP'eklip ipu doP'ekšy Łpt72Zda140]

Jeśli wykorzystana publikacja ma więcej niż jednego autora, podajemy skrót nazwiska pierwszego z nich, np. Hdc03Kard50 (autorzy kolejno to: V. Kardelis, B. Sinoczka, B. Wiemer, A. Zielińska).

Autorom zależało, by *Słownik* jako ważne udokumentowanie ginącej już odmiany języka polskiego mógł służyć nie tylko językoznawcom, lecz także szerszemu gronu naukowców o różnej specjalizacji, również literatom i wszystkim innym osobom zainteresowanym losami polszczyzny. Dlatego odstąpiliśmy od klasycznych reguł słowników gwarowych (dyferencyjnych czy pełnych) i wypracowaliśmy własny model słownika, który pozwoli wykorzystać wszelkie informacje o mowie Kresowian zapisanej przez badaczy. Staraliśmy się pokazać w *Słowniku* bogactwo leksykalne w różnych aspektach – jako zbioru unikalnych leksemów, bogatej synonimii, osobliwości fonetycznych, gramatycznych i syntaktycznych oraz bogactwo zwrotów i frazeologii. Przez dobór odpowiednich przykładów staraliśmy się przybliżyć także aktualne troski i sprawy nurtujące Polaków na Kresach oraz ich opinie na różne tematy. Słownik zaopatrzony jest w kilka aneksów ułatwiających czytelnikowi orientację w materiale. W formule *Słownika* staraliśmy się wykorzystać wszystkie możliwości, na jakie pozwalał zbiór tekstów i sposób ich zapisu.

Zaprezentowany *Słownik* liczy łącznie około 13500 haseł, ponadto około 600 podhaseł z odsyłaczami i około 1300 zwrotów frazeologicznych. Należy do słowników dużych. Zgodnie z klasyfikacją opracowaną dla polskiej leksykografii gwarowej przez Halinę Karaś w pracy *Polska leksykografia gwarowa* (Karaś, 2011) SMPP jest słownikiem:

- a) ogólnosemantycznym (zawiera leksykę wszystkich kręgów znaczeniowych, a nie jednego działu, jak np. słowniki terminologii zawodowej);
- b) profesjonalnym – opracowanym nie przez amatorów, a przez odpowiednio wykształconych językoznawców-slawistów;
- c) naukowym, gdyż spełnia wszystkie wymagane do takiego zaszeregowania kryteria, a więc posiada:
 - niezbędne kwalifikacje charakteryzujące hasło,
 - precyzyjne definicje znaczeń,

- lokalizację geograficzną leksemów,
 - egzemplifikację tekstową,
 - szeroko opracowaną frazeologię,
 - rozbudowany system odsyłaczy,
- oraz rejestruje synonimy, łańcuchy synonimiczne.

Łącznie z rozdziałami wstępnymi oraz aneksami SMPP ma objętość ok. 60 arkuszy autorskich. Jeśli praca doczeka się wydania drukiem – będzie jedynym tak obszernym dokumentem ukazującym mowę polską, która przez wieki funkcjonowała i częściowo do dziś funkcjonuje na wielkim obszarze poza obecnymi granicami Polski.

Bibliografia

- Doroszewski, W. (1958–1969). *Słownik języka polskiego* (T. I–XI). Warszawa: PWN.
- Dubicka-Dwilewicz, B. (1986). Niektóre odrębności słotwórcze polszczyzny wileńskiej. W J. Rieger, & W. Werenicz (Red.), *Studia nad polszczyzną kresową* (T. 4, ss. 71–79). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karaś, H. (1997). Język polski na Łotwie. W S. Dubisz (Red.), *Język polski poza granicami kraju* (ss. 69–78). Opole: Uniwersytet Opolski. Instytut Filologii Polskiej.
- Karaś, H. (2011). *Polska leksykografia gwarowa*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Malinowski, L. (1895). O języku Komedij Franciszka Bohomolca. *Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział filologiczny*, seria II, t. IX, ogólnego zbioru t. XXIV, 98–126.
- Markowski, A. (Red.). (2000). *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rieger, J. (Red.). (1982). *Studia nad polszczyzną kresową* (T. 1). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rieger, J. (1996). Słownictwo „wileńskie” ze zbioru Leonarda Jaszczanina dziś. W J. Rieger (Red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich* (T. 1, ss. 79–109). Warszawa: Semper.
- Rieger, J. (1999). Słownictwo „wileńskie” ze zbioru Leonarda Jaszczanina ciąg dalszy. W J. Rieger (Red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich* (T. 2, ss. 57–76). Warszawa: Semper.
- Rieger, J., Masojć, I., & Rutkowska, K. (2006). *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. Warszawa: DiG : OBTA.
- Skorupka, S. (1967). *Słownik frazeologiczny języka polskiego* (T. 1). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Smułkowa, E. (Red.). (2009). *Brasławszczyzna: pamięć i współczesność* (T. 2). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Zdaniukiewicz, A. A. (1972). *Gwara Łopatowszczyzny: fonetyka, fleksja, słownictwo*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Мартынов, В. В. (Red.). (1973). *Польские говоры в СССР: исследования и материалы 1967–1969 гг.* (Т. 1–2). Минск: Наука и техника.

Bibliography (transliteration)

Doroszewski, W. (1958–1969). *Słownik języka polskiego* (Vol. I–XI). Warszawa: PWN.

Dubicka-Dwilewicz, B. (1986). Niektóre odrębności słowotwórcze polszczyzny wileńskiej. In J. Rieger, & W. Werenicz (Eds.), *Studia nad polszczyzną kresową* (Vol. 4, pp. 71–79). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Karaś, H. (1997). Język polski na Łotwie. In S. Dubisz (Ed.), *Język polski poza granicami kraju* (pp. 69–78). Opole: Uniwersytet Opolski. Instytut Filologii Polskiej.

Karaś, H. (2011). *Polska leksykografia gwarowa*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Malinowski, L. (1895). O języku Komedyj Franciszka Bohomolca. *Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Filologiczny*, seria II, t. IX, ogólnego zbioru t. XXIV, 98–126.

Markowski, A. (Ed.). (2000). *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Martynov, V. V. (Ed.). (1973). *Pol'skie govory w SSSR: issledovaniya i materialy 1967–1969 gg.* (Vol. 1–2). Minsk: Nauka i tekhnika.

Rieger, J. (Ed.). (1982). *Studia nad polszczyzną kresową* (Vol. 1). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Rieger, J. (1996). Słownictwo „wileńskie” ze zbioru Leonarda Jaszczanina dziś. In J. Rieger (Ed.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich* (Vol. 1, pp. 79–109). Warszawa: Semper.

Rieger, J. (1999). Słownictwo „wileńskie” ze zbioru Leonarda Jaszczanina ciąg dalszy. In J. Rieger (Ed.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich* (Vol. 2, pp. 57–76). Warszawa: Semper.

Rieger, J., Masojć, I., & Rutkowska, K. (2006). *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. Warszawa: DiG : OBTA.

Skorupka, S. (1967). *Słownik frazeologiczny języka polskiego* (Vol. 1). Warszawa: Wiedza Powszechna.

Smułkowa, E. (Ed.). (2009). *Brasławszczyzna: pamięć i współczesność* (Vol. 2). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Zdaniukiewicz, A. A. (1972). *Gwara Łopatowszczyzny: fonetyka, fleksja, słownictwo*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

What is *A Dictionary of oral Polish language of the north-eastern borderland* and what does it include?

Summary

A regional variety of the Polish language of the north-eastern borderland in both oral and written forms has been functioning in Belarus, Lithuania and Latvia (former Polish Livonia) for several centuries. In 2000, The Team for Research on the Polish Language of the North-Eastern Borderland of the Institute of Slavic Studies of PAS came up with an idea of creating *A Dictionary of oral Polish language of the north-eastern borderland*. First, publications containing patterns of the Polish language, credibly recorded, were collected. There were more and more new studies, and the material was enriched with many new lexemes as well as their new variants or better exemplifications. Therefore, the lexical collection continued and was completed in 2012. At the same time the team researchers carried out excerpting from earlier texts, choosing examples, searching for parallel forms of lexemes, blending the material in dictionary units, i.e. establishing the form of a dictionary entry. In this way the corpus of the dictionary was written, following a formula created by the team.

The article presents methodology of creating the *Dictionary*, its material basis, short description of lexical items included and the content of an entry.

Keywords: dictionary; headword; meaning; Polish borderland dialects

Słowa kluczowe: hasło słownikowe; podhasło; polszczyzna północnokresowa; słownik; znaczenie